

Adatok a Dráva menti középkori fokgazdálkodásról

TÖRTÉNELEM- ÉS NÉPRAJZTUDOMÁNYUNK közel másfél évszázada élénken kutatja a hazai halászat korai történetét.¹ Olyan nevek jelzik a témával foglalkozó irodalmat, mint Pesty Frigyes,² Ortway Tivadar,³ Herman Ottó⁴ és Hunfalvy Pál⁵. Példájukat követve az 1970-es években Andrásfalvy Bertalan foglalkozott részletesen a magyarság halászatának korai évszázadaival.⁶ Ő tárta fel elsőként az ártéren folytatott halászat, erdőgazdálkodás, ál-

¹ A 19. századi néprajzi kutatásokat valószínűleg az mozgatta, hogy a halászatban a magyarság egyik ősfoglalkozását feltételezték. Ez a tendencia még a 20. században is fellelhető. Legkorábban Cs. Sebestyén Károly lépett fel a néprajzosok ezen koncepciója ellen. CS. SEBESTYÉN KÁROLY: Az ősmagyarok halászata. Néprajzi Értesítő 17 (1935) 106–108.; A téma kiterjedt szakirodalmá má kutatástörténeti összefoglalót is életre hívott. SZILÁGYI MIKLÓS: A magyar halászat néprajzi kutatásának elméleti és módszertani problémái. Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Évkönyve 5 (1978) 7–37.; Az újabb irodalom megtalálható SZILÁGYI MIKLÓS: Halászat. In: Honfoglalás és néprajz. Szerk.: Kovács László–Paládi-Kovács Attila. Budapest 1997. 61–69.

² PESTY FRIGYES: Magyarország vízhálózata a régi korban. Századok 1 (1867) 68–78. (a továbbiakban: PESTY 1867.)

³ ORTVAY TIVADAR: Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig. Budapest. 1882. (a továbbiakban: ORTVAY 1882.)

⁴ HERMAN OTTÓ: A magyar halászat könyve. Budapest 1887. (a továbbiakban: HERMAN 1887.)

⁵ HUNFALVY PÁL: Herman Ottónak magyar halászati könyve, nyelvi, társadalmi, néprajzi és régészeti tekintetben. Századok 22 (1888) 216–241. A terjedelmes recenzióban nemcsak Herman téziseit, hanem saját elképzeléseit is ismertette.

⁶ ANDRÁSFALVY BERTALAN: A Sárköz és a környező Duna menti települések ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt. (Vízügyi Történeti Füzetek VI. kötet) Budapest 1973. (a továbbiakban: ANDRÁSFALVY 1973.); ANDRÁSFALVY BERTALAN: Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Tanulmányok Tolna megye történetéből VII. Szekszárd 1975. (a továbbiakban: ANDRÁSFALVY 1975.)

lattenyésztés, növénytermesztés és népi kézművesség kapcsolatát. Ezt a komplex gazdálkodási rendszert „ártéri gazdálkodás”-nak nevezte. Ennek központi eleme a folyómedret kísérő magasabb hátat (ún. övzátonyt) átvágó zsilip, a „fok” s az ahhoz kapcsolódó árokrendszer. Ezért az ártéri haszonvételek másik, elterjedt és szintén Andrásfalvytól származó neve: „fokgazdálkodás”.

A fokgazdálkodás

Az ártéren élők a folyók évenként ismétlődő kis- és nagyvíz változásának ritmusa szerint alakították ki sajátos haszonvételeiket és életformájukat. Az évenként ismétlődő árhullámokat mesterséges fokok és csatornák segítségével kivezették az ártérre: a halászó víznek alkalmas tavakba és mélyedésekbe, a kaszáló rétekre, a gyümölcsösök aljába és a legelőkre. Egy adott, meglévő és minden körülmények között szétterülő víztömeg célszerű és hasznos szétvezetéséről volt szó.⁷ Apadás idején ugyanannak az árokrendszernek és fokoknak a segítségével lehetővé tették a vizek visszakerülését a mederbe. Az ártérben minden tó kapcsolatban volt a folyóvízzel, onnan újult meg vízkészlete és halállománya egyaránt. A tavak lehalászása is rendszerint a víz leeresztésével a fokoknál történt.

Andrásfalvy Bertalan az elméletét a Sárközre vonatkozó 16–18. századi források alapján dolgozta ki, s ezekből vont le általános következtetéseket. 1973-as könyvében az alábbiakat írta: „Joggal feltételezhető, hogy az itt megismert vízi és ártéri gazdálkodás nemcsak a Duna magyarországi szakaszán, hanem feljebb és lejjebb is a Duna-mentén, valamint a Tisza-mentén is megtalálható volt egykor.”⁸ Andrásfalvy feltételezte, hogy „ez a vízgazdálkodás a Duna-medencében a középkor folyamán addig szinte páratlanul álló méretekben és tervszerűséggel kivirágzott.”⁹

Andrásfalvy elgondolását felemásan fogadták a történészek. Az elmélet forrásokkal gazdagon alátámasztott 16–18. századi viszonyokkal kapcsolatos megállapításait szinte senki sem vitatta, ám az újkori állapotoknak a korábbi időbe való visszavetítését nem fogadták el a történészek.¹⁰ Dolgozatomban

⁷ ANDRÁSFALVY 1975. 179.

⁸ ANDRÁSFALVY 1973. 7.

⁹ ANDRÁSFALVY 1973. 20.

¹⁰ Jól mutatja ezt, hogy egyetlen középkorász történész sem vette át Andrásfalvy elméletét az 1970 óta megjelent monográfiák vagy tanulmányok szerzői közül. FRISNYÁK SÁNDOR:

a Dráva folyót szegélyező egykori ártér Baranya megyei szakaszán folytatott fokgazdálkodást vizsgálom a 14. század közepe előtt keletkezett források tükrében.

Az egykori ártéri gazdálkodás mai kutatását megnehezíti, hogy a folyók árterén az áradások és a folyószabályozások miatt teljesen elpusztultak a közép- és újkori beavatkozások emlékei. Minden nagyobb áradás megváltoztatta az ártér felszínét: egyes helyeken épített, máshol rombolt. Ezáltal az egykori fokok és csatornák vagy elpusztultak vagy betemetődtek. Minimális esély van arra, hogy régészetileg sikerül feltárni a régmúlt árokrendszereit, és korrelálni a különböző időben készült csatornamaradványokat.¹¹ Ezek hiányában csak az írott forrásokban található adatok vízföldrajzi szempontú újraértékelésére támaszkodhatunk. A Dráva folyóra vonatkozóan különböző típusú forrásokkal rendelkezünk. Egyik csoportot a külföldi elbeszélő források jelentik. Ezek közül kiemelt jelentőséggel bírnak a keresztes háborúk forrásai, amelyek a hazai folyóink közül egyedül a Dráváról hagyományoztak ránk részletes beszámolókat. Ezeknél is fontosabb azonban a Dráva mentén található településekre és birtokokra vonatkozó okleveles anyag. Különösen a határjárásokat is tartalmazó diplomák őriztek meg értékes leírásokat.

A Dráva vízrajzi tulajdonságai

Az Alpok tiroli részén eredő Dráva ma is igen jelentős folyó. Hossza kb. 750 km, vízgyűjtő területe pedig Dunántúl nagyságú (40 490 km²).¹² Hazai folyamaink közül a Dráva vízrendszerében játszanak legnagyobb szerepet

Magyarország történeti földrajza. Budapest 1990. 13.; R. VÁRKONYI ÁGNES: Történeti ökológia. In: A történelem segédtudományai. Szerk.: Bertényi Iván. Budapest 1998. 61–62.

¹¹ Erre tett kísérletet Takács Károly tóközi kutatásai során, de ő is megjegyzi: „Terepbejárásaim során sajátos szerkezetű árkokra figyeltem fel. Ezek mindenütt felbukkantak, ám mindenütt csak kisebb részleteket, hosszabb-rövidebb szakaszokat lehetett belőlük megfigyelni, s elszórtan, első ránézésre teljes összevisszaságban helyezkedtek el.” TAKÁCS KÁROLY: Az Árpád-kor vízügyi rendszere. In: Élet és Tudomány 2000. (a továbbiakban: TAKÁCS 2000.) 1623–1626.

¹² BLAZOVICH LÁSZLÓ: Dráva. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Szerk.: Engel Pál–Makk Ferenc. Budapest 1994. 173.; MANTUÁNÓ JENŐ: A Dráva vízjárása. Vízügyi Közlemények 56 (1974) (a továbbiakban: MANTUÁNÓ 1974.) 374.

a hegyi patakok és a mediterrán jellegű mellékfolyók. A hegyi patakok tavasztól őszig biztosítanak sok vizet a folyam számára, a mediterrán mellékfolyók pedig télen.¹³ Emiatt hazai folyamaink közül a Drávanak ingadozik legkevésbé a vízhozama (kisvize háromszor akkora, mint a Tiszáé).¹⁴ Ez a tulajdonság nem kedvez a fokgazdálkodásnak, hiszen így nincs nagy különbség a kis- és a nagyvíz hozama között, következésképpen a fokok kevés vizet engednek, engedhetnek át. Így a Dráva esetében kisebb kiterjedésű az a terület, amely kapcsolatban áll a folyóval. Jellegzetes a Dráva esésviszonya is. A folyó alsó harmadán, a Mura felvétele után a folyó medence térszínén halad torkolatáig. Lovász György a Mura- és Dráva-torkolat közötti szakaszon is több szakaszjelleg-módosulást különböztetett meg. Szerinte a Mura-torkolatot követően a Dráva néhány óholocén részmedencén halad át, „amelyekben alaprajza – a medencék közötti futásához képest – feltűnően megváltozik: erősen meanderezik. Különösen jellemző ez a medencék nyugati peremére, ahol az általános törvényszerűségeknek megfelelően (süllyedés esetén) hordalék lerakódásnak kell végbemenni. Ugyanakkor a medencék közötti területeken nyújtott futású a folyó. Ezeket a kicsiny, de kétségkívül meglevő szakaszjelleg ingadozásokat sem az esésgörbe, sem az évi KV (kisvíz) adatok nem mutatják, a lezajlott szabályozási munkák miatt.”¹⁵ Ezen a szakaszon a Dráva a maga által feltöltött üledékben folyik, azaz síkvidéki jellegű, de nagy esése miatt még így is hazánk legenergikusabb folyója, rendkívül gyorsan változtatja sodrát.¹⁶ Andrásfalvy Bertalan sárközi kutatásai azt tanúsítják, hogy a fokgazdálkodás elsősorban középszakasz jellegű folyószakaszon fordul elő.¹⁷

¹³ LOVÁSZ GYÖRGY: A Dráva–Mura vízrendszer vízjárási és lefolyási viszonyai. Budapest 1972. (a továbbiakban: LOVÁSZ 1972.) 125–126.

¹⁴ ERDŐSI FERENC: Adatok a Dráva-hajózás múltjából. Közlekedéstudományi Szemle 19 (1971) (a továbbiakban: ERDŐSI 1971.) 348.

¹⁵ LOVÁSZ 1972. 41.; A folyó szabályozására bővebben lásd KÁROLYI ZOLTÁN: A Drávavölgy. In: A magyar vízszabályozás története. Szerk.: Ihrig Dénes. Budapest 1973. (a továbbiakban: KÁROLYI 1973.) 272–277.; TÓRY KÁLMÁN: A Duna és szabályozása. Budapest 1952. 339–341.

¹⁶ ERDŐSI 1971. 348.

¹⁷ ANDRÁSFALVY 1973. 8.

Külföldi források a Dráváról

A Dráva baranyai szakaszára vonatkozó külföldi források közé tartozik a Szentföldre vezető zarándokút 12. századi leírása. Ennek Magyarországot érintő része a szakirodalom egybehangzó véleménye szerint a 11. század közepén keletkezett.¹⁸ A útleírás során a forrás egy meg nem nevezett folyón való átkeléssel kapcsolatban a *per sylvam et per lacus nimios*¹⁹ kitételt teszi. Ezt a részletet a kutatás a Dráva folyóra vonatkoztatta. Ez a szakasz tehát arról tanúskodik, hogy a Dráva mentén sok tó létezett.²⁰ Arra azonban semmi sem utal, hogy ezek a tavak mesterségesek lettek volna. Ezért újabb bizonyíték felmerüléséig csak azt feltételezhetjük, hogy a 11. században még természetes áradások útján táplálta – a jobbára csak időszakos ártéri – mocsarait a Dráva.

A külföldi források másik csoportját a kereszties háborúk krónikásai jelentik, akik megemlékeznek a Dráváról is, mivel a hadjáratok szárazföldi seregei a Duna jobb partján haladva – feltehetően a Baranyavár – Bellye – Eszék útvonalon²¹ – rendre átkeltek a folyón. Az első három kereszties hadjárat magyarországi eseményeit részletesen elbeszélő szerzők (Albert aacheni kanonok, Odo de Deogilo, Ansbertus *clericus Austriensis*) leírják a Dráván történő átkelést. Ezekből megtudhatjuk, hogy a keresztiesek minden esetben hajóval, tutajjal vagy csónakkal keltek át.²² Legtöbbször kísérlet történt a folyó lovon való átúsztatására is, amely azonban nagyon veszélyes volt.

¹⁸ GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Budapest 1977. (a továbbiakban: GYÖRFFY 1977.) 299–300.; Az államalapítás korának írott forrásai. (a forráshoz írt bevezető Kristó Gyula munkája) Főszerk.: KRISTÓ GYULA. Szeged 2000. (a továbbiakban: ÁKÍF) 160.

¹⁹ Descriptio itineris in Terram sanctam. In: GOMBOS F. ALBIN: Catalogus fontium historiae Hungaricae. I–III. Budapest 1937–1938. (a továbbiakban: CFH) I. 845.

²⁰ Györffy György „számos tavon át”-ként fordítja a kifejezést. GYÖRFFY 1977. 300.; Kőrösi Imre fordítása szintén megengedi ezt az értelmezést: „igencsak sok tavon (igen nagy tavon) keresztül”. ÁKÍF 161.

²¹ Ennek az útvonalnak a fontosságát hangsúlyozza Glaser Lajos. GLASER LAJOS: Dunántúl középkori úthálózata. Századok 63–64 (1929–1930) 140.

²² Albert aacheni kanonok Historia Hierosolymitana seu Chronicon Hierosolymitanum de bello sacro anno 1095–1121: „ad Drowa fluvium pervenerunt. Ubi congerie lignorum composita et plurima viminum compulatione facta, eumdem fluvium”. CFH I. 44.; Birkás Géza szerint a Bouillon Gottfried vezette I. kereszties hadjárat főerege tutajjal kelt át a Dráván. BIRKÁS GÉZA: Francia utazók Magyarországon. Szeged 1948. (a továbbiakban: BIRKÁS 1948.) 11.

Ansbertus *clericus* például megjegyzi, hogy a lovakkal átúsztatni próbálók mindenki szeme láttára fulladtak a folyóba.²³ Odo de Deogilo pedig kemény feladatnak nevezi a lovakon való átkelést.²⁴ Mindhárom kereszties hadjárat június–augusztus folyamán kelt át a folyón. Így leírásaik elsősorban a nyári állapotok rekonstruálására alkalmazhatók. Odo de Deogilo egyúttal azt is leírja, hogy az előttük járó német sereg váratlanul elmerült a folyóban, de maguk a franciák is csak üggyel-bajjal tudtak átkelni.²⁵

A források közül Odo de Deogilo adja a legszemléletesebb leírását a folyó áradásainak, amikor megemlíti, hogy az a „kellő esőzéstől kiáradt, és a szomszédos mocsarak táplálását követően a meglehetősen távol esőket is elárasztja.”²⁶

Eszerint a francia sereg átkelésének idején, 1147. augusztusában²⁷ is jelentős mocsarak lehettek a Dráva árterén. A szöveg ezután az alábbiakat mondja: „ennek a földnek az összes vize tó, mocsár és forrás; csakugyan vannak források, amelyeket nyáron földbe ásott árokkal²⁸ egy kissé átjáróvá tesznek, a Duna kivételével, amely emellett elég egyenesen folyik el.”²⁹

Odo de Deogilo beszámolója megengedi azt a feltételezést, hogy a Dráva mentén a 12. században már fokokkal befolyásolták a folyó árterének el-

²³ Ansbertus ezt írja az 1189-es hadjáratról: „...ubi et aliqui homines cum equis gurgite eiusdem fluminis cunctis inspicientibus sunt submersi.” CFH I. 292.

²⁴ „ideo fuit opus equos natere”. CFH III. 1919.

²⁵ „Audivimus, eum multos Alemannorum qui nos precesserant subito inundasse, nos autem ubi castra eorum fuerant vix potuimus transvadare.” CFH III. 1719.

²⁶ „...unde modica pluvia effluit, et adiutus vicinis paludibus etiam aliquanto remota submergit.” CFH III. 1719.

²⁷ Steven Runciman szerint „Regensburgból a franciák 15 nap alatt békésen átutaztak Magyarországon, s augusztus végén elérték a bizánci határt.” RUNCIMAN, STEVEN: A kereszties hadjáratok története. Budapest 1999. 468.; Solymosi László szerint: „1147. július–augusztus VII. Lajos francia király kereszties hadával békésen átvonul Magyarországon.” Magyarország történeti kronológiája I. Szerk.: SOLYMOSSI LÁSZLÓ. Budapest, 1986. 108.

²⁸ Ezt az értelmezést támasztja alá Takács Károly is. Szerinte: „a forráshely nem vonatkozhat másra, mint vízlevezető csatornákra”. TAKÁCS 2000. 1623.

²⁹ „...cetera omnis aqua terrae huius lacus sunt et paludes et fontes; si tamen fontes sunt, quos paululum fossa humo etiam in estate faciunt transeuntes; excepto Danubio, qui hanc satis in directum preterfuit”. CFH III. 1720.; Vitatható tehát Birkás Géza szövegértelmezése. Szerinte: „Azután megemlíti a francia krónikás, hogy hazánkban sok a tó, mocsár, patak, melyeken nyáron, ha szárazság van, át lehet menni”. BIRKÁS 1948. 12.

árasztását. Ezt támogatja a forrás azon megjegyzése, hogy a csatornákat nyáron tették átjárhatóvá. A vízügyi megfigyelések szerint ugyanis Eszéknél május–június folyamán legmagasabb a vízállás.³⁰ Így valószínűleg a május–júniusi árvíz idején nyitották ki a fokokat, hogy elárasszák az ártér alacsony fekvő részeit.

Okleveles források a Dráva mentéről

A 13. századból már megszorodnak az okleveles említések. A Dráva folyó Baranya megyei szakaszán tíz olyan települést találtam, amelyeknek 14. század közepéig terjedő okleveles anyagában található vízrajzi kifejezéseket tartalmazó határjárás, illetve ezek hiányában a település nevét fokgazdálkodással kapcsolatos vagy kapcsolatba hozható kifejezéssel együtt említik.

A fok szó finnugor eredetű, s már az 1055. évi tihanyi alapítólevélben is szerepel 'csatorna, vízvezető árok' értelemben.³¹ A TESz tanúsága szerint a fok szó legkorábbi írott forrásokkal bizonyítható jelentése éppen a 'nagyobb vizekből kifolyó ér vagy csatorna',³² s a szó újabb jelentései csak jóval későbből, a 13. század végétől kezdődően adathozhatóak.³³ Reuter Camillo szerint „jelentett pedig mindig olyan természetes (később mesterséges) vízvezető medret, amelyen elsősorban időszakosan (néha állandóan) a folyó főágának (~ tónak) vize az elszakadt holtágba, haloványba, morotvába, netecsébe vagy a tó levezető folyásába fakad. Más értelmét a vízrajzi köznévnem nem ismerjük, a többi feltételezett jelentés.”³⁴

³⁰ MANTUÁNÓ 1974. 384.

³¹ Bárczi Géza szerint „A fok idevágó jelentése: 'egy tó lefolyása, egy nagyobb vízből kiinduló kisebb, érszerű víz'... Bizonytalannal finnugor szó.” BÁRCZI GÉZA: A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Budapest 1951.; Szamota István gyűjtése még több, hasonló értelmű előfordulásokat is kimutatott a XIII–XIV. századból. SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAY GYULA: Magyar oklevél szótár. Budapest 1902–1906. 253–254.

³² A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk.: BENKŐ LORÁND. I–IV. Budapest 1967–1984. (a továbbiakban: TESz) I. 941.

³³ A fok szó második legrégebből adathozható jelentése a 'szárazföldnek a tengerbe nyúló kiszögellése' 1265-ben fordul elő legkorábban. A többi jelentés pedig majd csak a 15. századtól kezdődően. TESz I. 941.

³⁴ REUTER CAMILLO: A fok vízrajzi köznévi és a Fokorú földrajzi név. In: Névtudományi előadások. (Nyelvtudományi értekezések sorozat LXX.) Szerk.: Kázmér Miklós–Végh József. Budapest 1970. 104.

A Dráva-torkolat közelében fekvő Kopács falu (ma Kopačevo, Horvátország) 1212-es határjárásában már említene két fokot,³⁵ de azok bizonyíthatóan a Dunával kapcsolatosak. Sámod falu (Baranya megye) 1257. évi határjárásában szintén szerepel három fok, s a szöveg még értelmezi is őket: *inde exit de Okur in magno stagno in loco qui dicitur Fuk, alább inde vadit per aquam que dicitur Fuk, majd per parvam aquam que dicitur Fuk.*³⁶ Ebres falu 1352. évi határjárásában három fok szerepel: *super piscinis, videlicet Mendenesfoka, Pentufoka ... Abolmaynetechefoka vocatis.*³⁷ Beszter és Becső (Baranya megye)³⁸ 1349. évi határjárásában található a fok terminus részletes értelmezése: *a fluvio Dravo infra alveum seu meatum cuiusdam piscine Netechthoufuka dicte ubi est meta terrae, inde progeditur et vadit supra ad Zelyznezfuka... ipsam piscinam per medium et vadit circa Jaroufuk... ad unum fok, qui exit de predicta aqua Ebes.*³⁹

Megjegyzendő, hogy az oklevél szövege néhány sorral fentebb két alkalommal is folyónak titulálja az Ebest. Az utóbbi mondat arról tanúskodik, hogy a fok kifejezést már 1349-ben is a folyóból kiágazó csatorna kezdőpontjára, illetve magára az egész csatornára használták.

Az ártéri gazdálkodással kapcsolatos *piscina* terminus értelmezésével kapcsolatban két vélemény merült fel. Pesty Frigyes 1867-ben a középkori halastavak számát 3–4000-re becsülte.⁴⁰ Ortvy Tivadar pedig 3050 folyót, valamint 1050 állóvizet, illetőleg halastavat feltételezett.⁴¹ Ezzel ellentétben Herman Ottó leszögezte azt, hogy a sok ezer név legnagyobb része nem halastavakra, hanem tanyákra vonatkozik. Egy tó vagy folyó partja több tanyára – tulajdonképpen halászóhelyre – volt felosztva, ezek azonban nem feltétele-

³⁵ „Veyrmurfuca” illetve „Poroslofuca” szerepel a szövegben. GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Budapest 1963–1998. (a továbbiakban: ÁMTF) I. 328.

³⁶ Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. I–XII. Szerk.: WENZEL GUSZTÁV. Pest–Budapest 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) XI. 436.

³⁷ Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Szerk.: NAGY IMRE, NAGY GYULA. Budapest 1878–1920. (a továbbiakban: AO) V. 600.

³⁸ FOLLAJTÁR ERNŐ: Baranya vármegye eltűnt helységei. Magyar Szociográfiai Intézet Közleményei 1942. 310.

³⁹ AO V. 280–281.

⁴⁰ PESTY 1867. 69.

⁴¹ ORTVAY 1882. 7.

nül jelentenek önálló tavat vagy vízfolyást.⁴² Andrásfalvy szerint az a körülmény, hogy az Árpád-kori halastavaink többnyire folyók mellett feküdtek, azt sejteti, hogy azok fokok és az azokhoz kapcsolódó csatornák segítségével táplált ártéri halastavak voltak.⁴³ Véleménye szerint az újkori források ideiglenes vagy állandó vizű halastó értelemben használják ezt a szót. Így ezek egyszerűen az ártér mélyebb részeit jelentették, melyekbe árvízkor bevezették, és apadáskor kivezették a vizet. Az így létrejött tavak mesterségesnek tekinthetők, mert a víz be- és kivezetéséről, hasznosításáról emberi munkával gondoskodtak.⁴⁴

A *piscina* kifejezés régiókban legkorábban Ebres 1256. évi oklevelében szerepel *cum piscina*⁴⁵ alakban, majd a falu 1352. évi diplomájának fentebb már idézett mondatában, valamint ugyanazon oklevél még egy helyén *in insula Salamonzygethe ac piscina Salamonneteché*⁴⁶ alakban szintén megtalálható. Fejértó 1289. évi diplomájában *cum piscina sua existenti in fluvio Draua*⁴⁷ értelemben találkozunk vele. E kérdésben is Beszter és Becső 1349. évi határjárása lehet döntő. Ott többször szerepel a *piscina* kifejezés: *in eadem piscina paulisper eundo exit de eadem, ... in eodem fluvio Iskolth ad locum ubi de ipso fluvio exit quedam piscina Horgastho*⁴⁸ *dicta, et ab ipso loco in eodem fluvio Iskolth venit ad locum ubi predicta piscina Horgastho revertitur ad predictum fluvium Iskolth.*⁴⁹

⁴² HERMAN 1887. 72.

⁴³ ANDRÁSFALVY BERTALAN: A fok és jelentősége régi vízgazdálkodásunkban. In: Névtudományi Előadások. (Nyelvtudományi Értekezések LXX.) Szerk.: Kázmér Miklós–Végh József. Budapest. 1970. (a továbbiakban: ANDRÁSFALVY 1970.) 227.

⁴⁴ ANDRÁSFALVY 1975. 179.

⁴⁵ Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. IV. Szerk.: NAGY IMRE, STUMMER ARNOLD, RÁTH KÁROLY, VÉGHÉLY DEZSŐ. Győr 1867. 36.

⁴⁶ AO V. 599.

⁴⁷ FEJÉR, GEORGIUS: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. V/3. Budae 1830. 450.

⁴⁸ A szó pontosabb értelmezéséhez érdemes összevetni I. Géza királyunk 1075. évi oklevelének egy részletével: „Predicti vero Alparienses quasdam piscinas ... quarum nomina sunt hec: Kustiza, Kerektou ... Horgas, Halastou”. GYÖRFFY, GEORGIUS: Diplomata Hungariae Antiquissima. I. Budapest 1992. 217.; Így Beszter és Becső 1349. évi határjárásában is valószínűleg ilyen horgos tavat jelölhetett a Horgastho terminus. Egyéb adatok: 'horog' szócikk. TESz. II. 148.

⁴⁹ AO V. 281.

Vagyis a *piscina* olyan állandó vagy ideiglenes víz, amelyet halnyerésre használtak, s amely állóvíz, de egy folyóval van összeköttetésben. A folyó és a halastó összeköttetése azért fontos, mert a folyó frissíti fel a halastó vizét és halállományát.

Egyéb vízrajzi kifejezéseket is találhatunk még az oklevelekben. Hattyas birtok 1296. évi diplomája például három *stagnumot* említ nevükkel együtt.⁵⁰ Sámód 1257. évi oklevele a már idézett értelmezést tartalmazza: *in magno stagno in loco qui dicitur Fuk*.⁵¹ Vagyis összekapcsolódik a fok, a mocsár és a pocsolya kifejezés. Így került megörökítésre az, hogy a fokok és a hozzájuk kapcsolódó árokrendszerek segítségével elárasztott ártéri laposokat az év egy részében pocsolyák fedték. Hasonlóan vizsgálva az oklevelek *aqua* terminusát, Sámód 1257. évi határjárása során példát találunk arra, hogy a folyót *aquanak* nevezték, illetve arra is, hogy a fokot és az *aquat* kapcsolták össze: *per parvoam aquam que dicitur Fuk*.⁵²

Nem lehet azonban elképzelni a fokgazdálkodást csatornarendszer nélkül. Ezért fontos kérdés, hogy a csatornáknak és az árkoknak van-e emléküik az okleveles forrásokban. Franceusföldje 1296. évi határjárása említ ilyeneket: *ubi est fovea seu fossatum Kallista*⁵³ *dictum, aquosum ex inundatione pluviarum, aliquando autem arridum sive siccum*.⁵⁴

Ez alapján is bizonyos, hogy voltak árkok, árokrendszerek a Dráva mentén, melyek időszakos vízfolyásként funkcionáltak, s alkalmasak voltak a fokgazdálkodáshoz.⁵⁵

Az ártér növényvilága

Az oklevelek határleíró részeit átvizsgálva sok növénynevet gyűjthetünk ki. Ilyenek a fűzfa különböző előfordulásai (*salix, arbor fyszfa*), a bükk (*bykfa*),

⁵⁰ ÁÚO X. 235–236.

⁵¹ ÁÚO XI. 436.

⁵² ÁÚO XI. 436.

⁵³ A kalista szláv eredetű szó. Jelentése 'pocsolya, sáros hely', s a 13. század második harmada óta adatható hazai oklevelekben. TESz II. 325.

⁵⁴ ÁÚO X. 240.

⁵⁵ Takács Károly tóközi kutatása egykori csatornamaradványokat tárt fel. Ezekről megjegyzi: „A feltárások során fény derült arra is, hogy az objektumok egymásba torkollásánál fából (kivájt fatörzsekből) készült vízáteresztőket használtak, amelyeket ma még ismeretlen módon lehetett nyitni és zárni.” TAKÁCS 2000. 1625.

a nyár (*arbor populea*), a kőris (*arbor fraxsiny*), valamint a szil (*arbor ulmy*) szereplése. Kimagaslóan sokszor és sokféleképpen találunk tölgyet az ártéren. Ilyen az *arbor ilex*, az *arbor thul*, melyek a kocsányos tölgy (*Quercus robur*) nevei a magyarországi latinságban. A tölgy fajtája a cser tölgy (*Quercus cerris*) is, amely Bellye 1324. évi határjárásában fordul elő: *ad quaedam silvam Cheredeu dictam*, alább pedig *arbores Cherfa*⁵⁶ alakban. Almás falu 1338. évi oklevele említi, hogy *transit quandam aquosam silvam et pervenitur ad predictum fluviium Zoporcha*.⁵⁷ Ebben az esetben szemléletesen leírja az oklevél az ártéri ligeterdő legfontosabb tulajdonságát: a vízben való gazdagságot. Ezek mellett gyakran találkozhatunk különféle gyümölcsfákkal, úgy mint szilva-, dió-, körte- és almafával.

De nemcsak fák szerepelnek a forrásokban. Olvashatunk rétről Kopács és Sámód határjárásában, valamint bozótról Franceusföldje, Hattyas, illetve Beszter és Becső diplomáiban. Ez utóbbi esetben még értelmezik is: *ad dumum reketthybukur*.⁵⁸ A rekettye néprajzi megfigyelés szerint a nyersen is könnyen hajlítható ágú bokorfüzek összefoglaló elnevezése.⁵⁹ Franceusföldje 1296. évi leírásában *dumus spineti*⁶⁰ fordul elő, vagyis valamilyen kifejezetten tüskés bozót szerepel. Ilyenek lehetettek például a galagonya (*Crataegus*) különböző fajai, amelyek elszaporodva áthatolhatatlan tüskés bozótot alkottak. Galagonyás, bokros helyet jelentett régen a *gyümölcsény* terminus is. A török eredetű gyümölcs szó -ny kicsinyítőképzős változata kis 'gyümölcsöt, gyümölcsöcskét' jelentett. A galagonya apró, körte alakú gyümölcsét régen szárították, lisztpótló volt, és kenyeret sütöttek belőle ínség idején.⁶¹ Sámód 1257. évi leírásában szerepel ez a kifejezés: *venit super aquam que dicitur Gumulchenus*.⁶² Eszerint időszakosan ezt a területet is víz szegélyezte.

Azzal kapcsolatban, hogy az oklevelekben határpontok megjelölésére használt növényneveket elfogadhatjuk-e az egykori táj jellegzetes flórájaként, kétely merülhet fel. Vajon a határjárásokban szereplő növénynevek nem éppen a táj különleges, a környezetétől eltérő elemei, melyek alkalmasak

⁵⁶ ÁMTF I. 282.

⁵⁷ AO III. 510.

⁵⁸ AO V. 281.

⁵⁹ ANDRÁSFALVY 1975. 43.

⁶⁰ ÁÚO X. 241.

⁶¹ ANDRÁSFALVY 1975. 47.

⁶² ÁÚO XI. 436.

arra, hogy határvita esetén egyértelműen azonosíthatók legyenek? Hattyas 1296. évi diplomája több alkalommal említ bizonyos fákat: *in qua est arbor ylicis decorticata in aliqua sui parte pro signo*, alább pedig: *veniter ad duas arbores gerthyan et thul alicui decorticatas pro signo*.⁶³ Olykor még gyümölcsfát is így említene: *ubi est arbor pirus exstans iuxta viam consignata in cortice cum ferro vice mete*.⁶⁴ Időnként sajátos jelzést alkalmaztak: *ad unam arborem yliceam ramis truncatam*⁶⁵ kitétel szerepel az oklevélben. Ilyen megjelölt fákról olvashatunk még Franceusföldje határjárásában is.⁶⁶ Almás falu 1338. évi határjárása szerint Kémes falu közelében: *ubi sunt due mete terreae in radicibus iliceis*.⁶⁷ Alább pedig *ubi sunt due mete terree sub arboribus iliceis*.⁶⁸ Ezek a törzsükön, lombjukon vagy gyökerükön megjelölt fák két dologról tanúskodhatnak számunkra. Az egyik következtetés, hogy a határjárásokban szereplő növények nem voltak tájidegen elemek. Nagy számban éltek a Dráva mentén, s a határok egyértelmű kijelölése, és az utólag történő visszakeresés, ellenőrzés érdekében szükséges volt megjelölésük.⁶⁹ Így az oklevelek alapján igen összetett, sokoldalú és gazdag növényvilág rajzolódik ki a Dráva 13–14. századi árterén. Azt is megállapíthatjuk, hogy a Dráva ártere nem elvadult, senki által nem járt, haszontalan mocsár volt, hanem egy tudatosan karbantartott terület, ahol a határjelzéseket időről-időre megújították, s a természet nyújtotta hasznot betakarították. A Dráva ártere tehát nem akadályozta a gazdasági tevékenységet, ellenkezőleg, a folyóhoz kapcsolódó fokokat, csatornákat, halastavakat, erdőket, réteket és gyümölcsösöket a gazdaságilag hasznosítható javak között tartották számon. A vízgazdálkodás a középkorban fejlett, sőt ma már szinte hihetetlennek tűnő méretű és jelentőségű gazdasági tevékenység volt. Jellegét és színvonalát tekintve pedig mintegy át-

⁶³ ÁÚO X. 235.

⁶⁴ ÁÚO X. 236.

⁶⁵ ÁÚO X. 236.

⁶⁶ Ennek egyik példája: „est arbor ramis denotata”. ÁÚO X. 241.

⁶⁷ AO III. 510.

⁶⁸ AO III. 510.

⁶⁹ Ez összecseng Szabó István megállapításával: „ahol sok fa volt, így elsősorban az erdőben, nehéz lett volna az egyszerű jelöletlen fát úgy megnevezni, hogy határmutató jelentőségét az emberek megismerhették volna.” SZABÓ ISTVÁN: A középkori magyar falu. Budapest 1969. 115–116.

menetet jelentett az ősi népies halászat és az okszerű gazdasági elveken alapuló halgazdaság között.⁷⁰

Végezetül a Dráva Baranya megyei szakaszának 13–14. századi oklevelei és a területre vonatkozó külföldi források alapján megállapíthatjuk, hogy a folyó árterén már a 12–14. században élénk, tudatos emberi gazdálkodás folyt a fokok és árkok segítségével. Ez a rendszer a késő középkorban továbbfejlődött, s a 16. századra megközelíthette azt a bonyolult képet, amelyet Andrásfalvy Bertalan a sárközi Duna-szakasz kapcsán leírt. Így az általa megfogalmazott elmélet – a szükséges korrekciókkal – alkalmas a középkori ártéri gazdálkodás leírására, s a napjainkban kibontakozó ártéri történeti ökológiai kutatásokban⁷¹ nagy haszonnal felhasználható.

⁷⁰ KÁROLYI 1973. 30.

⁷¹ Ezekre lásd GYÓRI RÓBERT: Vadvízországtól a foggazdálkodásig. Ember és természet viszonyának változó értékelése. Korall 2000. I. szám; TAKÁCS KÁROLY: Árpád-kori csatornarendszerek kutatása a Rábaközben és a Kárpát-medence egyéb területein. Korall 2000. I. szám.